

ב. לשונות תפילה ועברית חיה

בלשון העברית החיה נמצאים הרבה ניבים, ביטויים ופתגמים — שמקורם בקודש, שיסודם בתפילות ישראל מרובות-הפנים, המלוחת את האדם מישראל בכל אורחות חייו. מלים, צירופי-לשון ואמרות מספידת-הקודש שבתפילה — חדרו גם לחיי יום יום בדרכים שונות ובאופנים שונים: יש ונתקבלו בלשון כהווייתם הראשונית, וכך הביאו מתחום הקדושה שבבית הכנסת לספירת החול; ויש שפשטו את מחלצותיהם הראשונות ולבשו לבושי חול, וכך תרמו בשפע מאוצר לשון התפילה ללשון החול — ולפרקים אפילו ללשון החולין — עד כדי מתן מובן חדש והוראה שונה לפסוקי תפילה מקובלים. להלן נתונה רשימת דוגמאות, הערוכה בדרך כלל בסדר אלף-ביתי — למטבעות-לשון התפילה, המקובלים היום בלשון החיה: הן בלשון הספרות והן בלשון הדיבור.

א

“אדם יסודו מעפר וסופו לעפר” — ביטוי הלקוח מפיוט “ונתנה תוקף” לימים נוראים. משפט זה נשתגר בלשון הבריות, כהוראתו הראשונית: חולשת האדם וקוצר ימיו.

“אותיות של קידוש לבנה”; הכוונה לאותיות גדולות וכולטות. מקור ביטוי זה הוא בסידור, שברכת “קידוש לבנה” נאמרת מתוכו ברחוב, לאור הירח, ובתחילת החודש; ולכן היא נדפסת באותיות גדולות; ולהפך: “אותיות טל ומטר” — הכוונה לאותיות קטנות מאד, כי המלים “ותן טל ומטר” נאמרות ב“ברכת השנים” שבשמונה-עשרה רק בחורף, והן נדפסו בסידור באותיות זעירות.

“אחת ואחת” — ניב הרווח באידיש, ומכאן עבר גם לעברית החדשה והמדוברת, כגון: נתן לו מכות — אחת ואחת; יסוד הניב הוא בסדר העבודה שבמוסף יום הכיפורים: “וכך היה מונה הכהן הגדול (את הזאת הדם): אחת ואחת” וכו’.

אשרי — “בקי בדבר כמו יהודי באשרי”. הכוונה היא ל“אשרי יושבי ביתך”,

י. א. זיידמן

פסוק שמקדימים למזמור האלפביתי "תהלה לדוד" (תהלים קמה) שאומרים אותו שלוש פעמים בכל יום, ולכן כל יהודי בקי בו. אשת-חיל — הביטוי "פלונית היא אשת-חיל" יסודו בשיר שבח לאשה שבסידור התפילה (הלקוח מסוף משלי) והוא נאמר בלילות שבת בבית לפני קידוש.

ד

"דבר אחר ביד חזקה" — הכוונה: אדם שהוא "דבר אחר" (כלומר חזיר) מתנהג "ביד חזקה". מקור הניב הזה בהגדה של פסח, במדרש האומר: "דבר אחר: ביד חזקה — שתיים וכו'".

ה

"האוחז ביד" — הכוונה מי שאוחז את הדבר ביד — ידו על העליונה; מקור הניב בפיוט לראש השנה, המתחיל: "האוחז ביד מידת משפט". "החליף (מחליף) את היוצרות" — הכוונה: בלב את הדברים, סירס את העובדות. מקור אותו ביטוי במחזור לימים טובים, שיש בו סוג פיוטים הנקראים יוצרות והם נאמרים בחזרת הש"ץ בשחרית. והנה ביוצר לראש השנה ולסוכות כתובה הערה: "אם חל יום ראשון בשבת — מחליפים את היוצרות" — כלומר אומרים את היוצרות של יום ראשון ביום שני, ושל יום שני בראשון. מכאן התגלגל אותו ביטוי ללשון הדיבור.

ז

"זמירות" — הכוונה לזמירות הנאמרות בסעודות שבת; ומכאן נשתגר מעין פתגם (בעקבות האידיש): "הרבה זמירות ומעט אטריות" (לאקשין). "זה חליפתי... זה כפרתי" — רצונו לומר: פלוני ילך לעזאזל. ניבים אלה לקוחים ממנהג כפרות ומן התפילה הנאמרת עם "סיבוב הכפרות", ששם נמצאים הביטויים: "זה כפרתי, זה חליפתי, זה תמורתך".

ח

"חכם של מה נשתנה" — הכוונה הפוכה: טיפש גדול. מקור הביטוי בהגדה של פסח (המתחילה "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?"), ושם נאמר: "כנגד ארבעה בנינים דיברה תורה: אחד חכם; ואותו חכם שבהגדה, אף הוא אינו פיקח ביותר. שהרי הוא שואל: "מה העדות והחוקים והמשפטים" וכו'.

"חרס הנשבר" — ניב, הנמצא ב"ונתנה תוקף" (בהמשך ל"אדם יסודו מעפר" עיין למעלה) ואף שימושו בלשון, כהוראתו שם: חולשת האדם.

כ

"כחומר ביד היוצר" — יסוד זה הניב (בהוראה: מישהו נתון בידי אחר; והלה עושה בו ככל העולה על רוחו) בירמיה (יח, ו): "הנה כחומר ביד היוצר — כן אתם בידי בית ישראל"; אולם נשתגר בפי הבריות, מן הפיוט לליל יום הכיפורים: "כי הנה כחומר ביד היוצר — ברצותו מרחיב וברצותו מקצר; כן אנחנו בידך — חסד נוצר".

"כפרה; תרגולת-כפרה" (באידיש: כפרה-הינדל), במובן; אדם הסור בל בעד עוונתו של אחר כמו "שעיר לעזאזל". מקור צירוף זה הוא במנהג סיבוב כפרות; עיין למעלה: זה כפרתי.

"כל-דכפין" — מהתחלת ההגדה לפסח: "כל דכפין ייתי וייכול" ושימוש הלשון; לכל דכפין — לכל מי שזקוק לדבר.

"כולנו חכמים כולנו נבונים" — אף ניב זה (במובן; כולנו חושבים עצמנו לפיקחים) יסודו בהגדה של פסח בפרק; עבדים היינו.

"ככלי מלא בושח וכלימה" — יסוד הביטוי (בהוראה: אדם עומד מבויש לאחר שעשה מעשה רע) הוא אמנם במסכת ברכות (יז, ע"א); אולם הוא נשתגר בפי הבריות מן התפילה שבסיום וידוי יום הכיפורים; שם נאמר: "הרי אני לפניך ככלי מלא בושח וכלימה".

"לא יעלה ולא יבוא" — בהוראה: דבר זה לא יקום. הניב הזה היפוך מן האמור בתחילת הבקשה לראש-חודש ולמועדים. "יעלה ויבוא".

"לעילא ולעילא" — במובן; משובח ביותר, שופרא דשופרא; מקור הניב הזה הוא בקדיש, שבעשרת-ימי-תשובה, אומרים בו: "לעילא ולעילא מכל ברכתא ושירתא".

מ

"מה אנו ומה חיינו" — לקוח מתפילת השחר. מן הפרק המתחיל: רבון כל העולמים; ושם נאמר: "מה אנו? מה חיינו? ... מה כוחנו? מה גבורתנו?".

"מה טובו" — היא הפיסקה הראשונה של תפילת השחר ומכאן השתגר ניב: "להתחיל במה טובו".

"מכל מלמדי השכלתי" — בהוראה: למדתי תורה וחכמה מכל אדם; אמנם זהו פסוק בתהלים (קטז, צט); אולם הוא נשתגר בפי הבריות מאמירת פרקי אבות (הנדפסים בכל סידורי התפילה): "איזהו חכם — הלומד מכל אדם, שנאמר: 'מכל מלמדי השכלתי'".

"מרבה בשר, מרבה דימה" — גם הוא לקוח מפרקי אבות; וכן הניב הבא:

"מ ר ב ה נ כ ס י ם מ ר ב ה ד א ג ה"; בכלל נשתגרו הרבה ביטויים ופתגמים מפרקי אבות בלשון העברית החיה.
 "מ פ ט י ר" — "פלוגי קנה לו מפטיר" (ויש אומרים: "ששי"), עלייה מכובדת לתורה, והכוונה בלשון הדיבור: אדם הסתבך בעסק רע וגרם לעצמו צרות.
 "מ ב י ט כ ת ר נ ג ו ל ב ב נ י א ד ם" — לפני סיבוב הכפרות (תרנגול או תרנגולת), מחזיקים את העוף ביד ואומרים מתוך הסידור פסוקים המתחילים במלים: "ב נ י א ד ם". באותה שעה, כאילו גם התרנגול מסתכל בסידור: לכן אומרים על אדם המסתכל ביצירה אומנותית ואינו מכין שום דבר: הוא מביט (או מסתכל) כתרנגול בבני אדם.

ע

"ע ל התורה ועל העבודה" — אומרים: פלוגי יושב על התורה ועל העבודה: מקור הניב הזה בכרכות ההפסטה, במקום שנאמר: "על התורה ועל העבודה ועל הנביאים" וכוונתו היא שפלוגי עוסק בלימוד תורה ובעבודת ה'.
 "ע נ ה א מ ן" — במובן: הסכים לדבר, הביטוי לקוח ממנהגי התפילה, שאחרי סיום הברכה של החזן — עונה הקהל: אמן.
 "ע ק ר ת ה ב י ת" — תואר כבוד לבעלת הבית, כאילו היתה המלה "עקרת" גזורת מלשון "עיקר" ויסוד. צירוף זה נמצא אמנם בתהלים (קיג, ט); אולם הוא נשתגר בפי הבריות מן ההלל, הנאמר בראשי חודשים, בתנוכה ובימועדים.

פ

"פ ר ו ט ה ל פ ו ר ט ה" — הביטוי במילואו: אין לו פרוטה לפרטה; ומקורו בזמר למוצאי־שבת, המתחיל "איש חסיד היה"; ושם נאמר: "לאין בידי לפרטה — אפילו שוה פרוטה".

ק

"ק ט ו ר ת" — סממניה מנויים ב"פיטום הקטורת" שבסידור ומשם נשתגר הניב: "ב ק ט ו ר ת ישנה גם חלבנה" (שריחה רע) — הכוונה: בכל ציבור ישנם גם אנשים רעים.

ש

"ש ב ע ה ד ב ר י ם ג ב ו ל י ם" — מפרקי אבות הנקראים בשבתות הקיץ.
 "ש ע י ר ל ע ז א ו ל" — לקוח מסדר העבודה ביום הכיפורים; והכוונה: אדם חף מפשע, המשמש כפרה לחטאם של אחרים.

“ש לא על מנת לקבל פרס” – הכוונה: אדם העובד בהתנדבות; מקור הביטוי בפרקי אבות.

ת

“תורת אמת” – במובן: דבר זה הוא אמת מוחלטת; מקור הביטוי בברכת העולה לתורה: “אשר נתן לנו תורת אמת”.

“תמך יתדותיו ב...” – בהוראה: הסתמך על איזה דבר; יסוד הביטוי הזה – בסליחות לנעילה, בפזמון המתחיל: “אזכרה אלהים ואהמיה” ששם נאמר: “תמכתי יתדותי בשלוש עשרה תיבות”.